



Н.П. Шама*

ПРАВОВА ПРИРОДА СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ

Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року передбачає ряд нових інститутів, раніше не відомих цивільному праву України, серед яких, зокрема, й інститут спадкового договору, навколо якого виникає багато проблем теоретичного характеру. Проблеми ці зумовлені, головним чином, нерозумінням законодавцем справжньої правової природи спадкового договору і як наслідок — неправильне з правової точки зору законодавче закріплення поняття спадкового договору, яке, по-перше, немає нічого спільного з його назвою — “спадковий договір”, а, по-друге, суперечить його правовій природі.

Тому з'ясування правової природи спадкового договору є необхідною передумовою вдосконалення законодавчого поняття спадкового договору з метою приведення його у відповідність із принципами спадкового права.

При вирішенні питання про правову природу спадкового договору, перш за все, треба керуватися теоретичними концепціями, розробленими німецькими науковцями, оскільки спадковий договір виник і розвивався саме в рамках німецького спадкового права.

Якщо узагальнити теоретичні напрацювання німецьких вчених стосовно поняття спадкового договору, то можна зробити висновок, що правову природу спадкового договору вони визначали, по-перше, через предмет договору, а, по-друге, через його форму.

Питання предмету спадкового договору можна вважати найбільш дискусійним у німецькій доктрині спадкового договору. Зокрема, висловлювалися думки, що предмет спадкового договору становить майбутня спадщина¹. Представником цього підходу був Айхгорн та деякі інші. Згодом була запропонована інша концепція, згідно з якою предметом спадкового договору вважалося зобов'язання спадкодавця по призначенню спадкоємця. Такої точки зору притримувалися К.Д. Кавелін², Лейзер, Карпова, Бергер, Гомель та деякі інші³.

І лише з появою вчення Гассе (“Про спадкові договори” (“*Über die Erbvertragen*”, Bonn 1828, 1829) та К.Г.К. Безелера (“Вчення про спадкові договори” (“*Die Lehre von den Erbvertragen*”, Gottingen, 1840) був започаткований новий підхід до розуміння предмету спадкового договору.

З появою їхніх теоретичних розробок стосовно поняття спадкового договору в науці утвердилася позиція, згідно з якою предметом спадкового договору вважалося саме право спадкування⁴, а не майбутня спадщина чи зобов'язання з призначення спадкоємця, а отже укладення спадкового договору спрямоване на встановлення права спадкування на користь певної особи. Такий спадковий договір у випадку його укладення, як і заповіт, може змінити законний порядок спадкування, а тому укладатися він повинен безпосередньо із спадкодавцем до моменту відкриття спадщини.

Таким чином, ні майбутня спадщина, ні зобов'язання з призначення спадкоємця не можуть становити предмет спадкового договору. На підтвердження цієї позиції ми наводимо такі аргументи.

Якщо припустити, що предметом спадкового договору може бути майбутня спадщина, то спадковий договір у такому випадку слід розуміти як будь-який договір, який укладається щодо

© Шама Н.П., 2006

* аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

¹ Kahlert J. Form der Erbverträge. — Darmstadt, 1884. — р. 3.

² Кавелін К. Очерк юридических отношений, возникающих из наследования имущества. — Санкт-Петербург, 1885. — С. 16.

³ Курдиновский В.И. Договоры о праве наследования. — Одесса, 1913. — С. 91.

⁴ Kahlert J. Ibid. — р. 3.



майбутньої спадщини. Але договір про майбутню спадщину може укладатися як між самими спадкоємцями, наприклад, щодо розподілу між ними спадщини, так і між спадкоємцем і третьою особою, на користь якої спадкоємець, наприклад, зобов'язується передати спадщину.

Проте, такі договори не можна вважати спадковими, бо, по-перше, вони не змінюють законного порядку спадкування, оскільки зробити це може лише сам спадкодавець шляхом вчинення розпорядження на випадок смерті до відкриття спадщини і аж ніяк не його спадкоємці, незалежно від того, чи такі договори укладаються до чи після відкриття спадщини, а, по-друге, зміст таких договорів полягає лише в тому, що одні особи, для яких відкрилася спадщина, зобов'язуються передати іншим особам те, що вони отримали або отримають внаслідок прийняття спадщини.

Крім того, не можна вважати спадковими й договори щодо майбутньої спадщини, навіть якщо вони укладені безпосередньо між спадкодавцем та спадкоємцем до відкриття спадщини. Бо для того, щоб такий спадкоємець міг прийняти спадщину після смерті спадкодавця, спочатку він повинен бути призначений спадкоємцем. І лише встановлення на його користь права спадкування дасть йому можливість прийняти цю спадщину.

Якщо ж припустити, що предметом спадкового договору може бути зобов'язання з призначення спадкоємця, то й тут вбачається певне протиріччя.

Для юридичного змісту зобов'язань вирішальне значення має надана уповноваженій особі можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи⁵. В спадковому договорі призначення спадкоємця може вважатися таким, що відбулося лише в тому випадку, коли має місце прийняття такого призначення з боку особи, призначеної спадкоємцем.

Якби предмет спадкового договору становило зобов'язання спадкодавця з призначення спадкоємця, то уповноважена особа, якою в даному випадку був би призначуваний спадкоємець, могла б вимагати призначення себе в якості спадкоємця. Але оскільки уповноважена особа вже призначена в якості спадкоємця, то їй більше нічого вимагати від зобов'язаної особи — спадкодавця в силу відсутності самого предмета вимоги. Крім того, зобов'язання спадкодавця вчинити чи не вчинити певні розпорядження на випадок смерті були б нікчемними в силу того, що обмежують правоздатність фізичної особи.

Були спроби розглядати спадковий договір як акт дарування⁶. Проте спадковий договір не можна ототожнювати з даруванням. Вчиняючи акт дарування, дарувальник передає певне майно обдаровуваному і, таким чином, це майно вибуває з його власності⁷, дарувальник тут же втрачає право власності на майно, яке він подарував, у випадку прийняття дарунка. Призначаючи ж спадкоємця за спадковим договором, спадкодавець не втрачає права власності на майно, він вільно ним розпоряджається аж до своєї смерті, адже основне призначення спадкового договору полягає не в передачі права власності на майно, а в призначенні особи, яка стане в майбутньому спадкоємцем. Крім того, спадкоємець за договором після прийняття спадщини може отримати більше боргів, ніж активів. Тому результатом спадкового договору не завжди може бути отримання майнової вигоди, як при даруванні, предметом якого завжди є певне майно чи майнові права, але аж ніяк не борги.

Нарешті, були спроби розглядати спадковий договір як заповіт. Такої думки притримувався, зокрема С. Пуффендорф⁸, який вчив, що будь-який договір про призначення спадкоємця становить акт заповіту. Проте, на нашу думку, неприпустимо змішувати поняття заповіту і спадкового договору, більше того, ототожнювати їх. Відстоюючи таку позицію, ми виходимо з таких міркувань.

⁵ *Иоффе О.С.* Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 6.

⁶ *Курдиновский В.И.* Договоры о праве наследования. — Одесса, 1913. — С. 94.

⁷ *Винавер М.М.* Дарение и завещание. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 4.

⁸ *Курдиновский В.И.* Указ. соч. — С. 96.



Заповіт, будучи розпорядженням власника про майбутню долю свого майна, становить правочин, причому односторонній, оскільки в ньому виражається воля однієї особи — заповідача. Це означає, що для складення заповіту достатньо волі лише заповідача і його дійсність не залежить від волі потенційних спадкоємців, а відтак — для вчинення заповіту не вимагається згода спадкоємців на прийняття спадщини. Єдине, чим обумовлений заповіт, — це воля заповідача вчинити дію, а саме скласти заповіт, спрямовану на виникнення цивільних прав та обов'язків у спадкоємців у випадку прийняття ними спадщини, та припинення цих же прав та обов'язків у самого заповідача внаслідок його смерті. Оскільки заповіт є розпорядженням однієї особи, яке не залежить волі майбутніх спадкоємців, то і скасований чи змінений він теж може бути в односторонньому порядку в будь-який час і скільки завгодно разів аж до смерті заповідача. На відміну від заповіту, спадковий договір завжди є двостороннім правочином. Він зв'язує двох сторін — майбутнього спадкодавця та спадкоємця — і не може бути позбавлений юридичної сили актом односторонньої волі спадкодавця.

Після критики такої позиції науковці відійшли від спроб обґрунтувати спадковий договір з точки зору заповіту, натомість, з'явилася думка про те, що спадковий договір є модифікованим заповітом, тобто заповітом із деякими змінами, зумовленими договірним характером призначення спадкоємця. Іншими словами, договір про призначення спадкоємця в своїй основі не що інше як заповіт, але, так би мовити, заповіт особливого роду. Такий підхід був розроблений Альбрехтом⁹, а послідовником цієї концепції став Гартман¹⁰, який детально і розвинув цю думку.

Спадковий договір Гартман розглядав як такий, що складається з двох правочинів — заповіту та договірної відмови від права змінити чи відмінити цей заповіт. Такий поділ Гартман обґрунтовує, зокрема тим, що для того, аби стати спадкоємцем, крім смерті та прийняття спадщини, необхідна наявність, по-перше, позитивної обставини — призначення спадкоємцем і, по-друге, негативної обставини — безвідкличності такого призначення. Наявність цих двох обставин можна вважати виправданою тоді, коли волевиявлення про призначення спадкоємця послідувало в односторонньому порядку. Однак, не зрозуміло, чому негативна обставина повинна бути наявною і тоді, коли призначення спадкоємця зроблено однією особою і тут же прийнято особою, якій воно адресовано? Таке прийняття пропозиції треба трактувати як акцепт, який внаслідок його прийняття іншою стороною не може бути відкликаний в односторонньому порядку. Таким чином, призначення спадкоємця, зроблене в договірному порядку, не потребує вчинення будь-якого додаткового правочину для того, щоб зробити акцепт безвідкличним, так як вже за своєю правовою природою будь-який договір передбачає наявність негативної обставини — неможливості відкликання — вже при акцепті. Якщо волевиявлення про призначення спадкоємцем може послідувати від однієї особи, і, з іншого боку, прийняте іншою, що якраз і входить до поняття договору, то якщо таке має місце, вказана Гартманом негативна обставина відпадає, так як зроблене і акцептоване в договірному порядку волевиявлення вже не може бути довільно відкликане в односторонньому порядку. Це означає, що спадковий договір становить єдиний правочин, який носить двосторонній характер. Крім того, якщо слідувати логіці Гартмана, то всі договори, а не лише спадкові, довелося б розділяти на два правочини — одностороннє волевиявлення і угоду про те, що жоден із контрагентів без згоди другого не відкличе зробленого волевиявлення, що неприпустимо. Таким чином, теорія Гартмана про необхідність поділу спадкового договору на два правочини видається необґрунтованою.

Крім вказаних розбіжностей стосовно правової природи спадкового договору, між науковцями не було єдиної позиції щодо того, чи є спадковий договір правочином *inter vivos* чи *mortis causa*.

⁹ Там же.

¹⁰ Kahlert J. Ibid. — p. 4.



Одні вчені стверджували, що спадковий договір є договором *inter vivos*. Підставу для обґрунтування цієї позиції вони вбачали в тому, що спадковий договір не підлягає односторонній відмові від нього.

З такою позицією не погоджувався Гассе¹¹, вважаючи, що навряд чи спадковий договір можна віднести до *negotium inter vivos* на тій лише підставі, що його не можна відмінити в односторонньому порядку, і називає спадковий договір *negotium mortis causa*.

Negotium mortis causa є правочином, на підставі якого відповідно до волі осіб, які його вчинили, рішуча і безповоротна зміна в майнових відносинах повинна вперше наступити зі смертю особи¹². Навпаки ж, *negotium inter vivos* спрямований на те, щоб спричинена ним *inter vivos* зміна майнових відносин збереглася навіть у тому випадку, коли один із контрагентів помре раніше другого. Якщо вважати спадковий договір *negotium inter vivos* на тій підставі, що він не підлягає односторонній відміні, то таке твердження буде суперечити самій сутності *negotium inter vivos*. Зміна, яку спричиняє спадковий договір за життя (*inter vivos*) — неможливість односторонньої відміни, — повинна відповідно до сутності *negotium inter vivos* зберігатися і у випадку смерті одного із контрагентів. Але така зміна не може зберігатися у випадку смерті призначеного за договором спадкоємця в силу того, що одна із сторін — спадкоємець — перестає бути суб'єктом цивільних правовідносин, і як наслідок цього перестає бути і стороною існуючого договірного правовідношення. А оскільки дані правовідносини не допускають правонаступництва на стороні померлого спадкоємця за договором, то і спадковий договір припиняється у зв'язку з відсутністю другої договірної сторони. Таким чином, внаслідок смерті одного із контрагентів та зміна майнових відносин, що наступила ще за життя, не може зберігатися, так як в силу об'єктивних причин припиняються ті правовідносини, щодо яких ця зміна мала місце.

Отже, виходячи з наведених аргументів, спадковий договір однозначно слід відносити до *negotium mortis causa*, оскільки зміна майнових відносин, яка ним передбачається, а саме відкриття спадщини на користь спадкоємця за договором, не наступає та й не може наступити раніше смерті спадкодавця за договором.

У зв'язку з цим спадковий договір треба розглядати і як розпорядження на випадок смерті. Під "розпорядженням" слід розуміти, загалом, правочин, через який здійснюється безпосередній вплив на подальше існування права в розумінні зменшення обсягу права чи повного його припинення (наприклад, передача речі, передача права застави, уступка права вимоги і т. п.)¹³. Такої дії розпорядження на випадок смерті немає, так як воно вступає в силу лише зі смертю спадкодавця, а особи, призначені як спадкоємці, набувають за життя спадкодавця не забезпечену правом гарантію, а лише фактичну можливість отримати в майбутньому право на майно, яким розпорядився спадкодавець. Тому-то таке розпорядження і містить застереження — "на випадок смерті".

Таким чином, "розпорядженням на випадок смерті" можна вважати правочин, за допомогою якого здійснюється безпосередній вплив на подальше існування права в сенсі його зменшення чи повної втрати лише з настанням смерті особи, якій це право належало. Виходячи з цього, можна констатувати, що спадковому договору властиві всі ознаки розпорядження на випадок смерті, оскільки спадковий договір є правочином, який спрямований на зменшення чи припинення права у майбутнього спадкодавця, але не за життя, а лише з настанням смерті спадкодавця і аж ніяк не раніше настання цієї події.

Отже на підставі проведеного аналізу правової природи спадкового договору можна підвести такий підсумок.

¹¹ Ibid. — р. 3.

¹² Курдиновский В.И. Указ. соч. — С. 106.

¹³ Brox H. Erbrecht. — Heymanns, Munchen, 2004. — р. 55.



Предмет спадкового договору становить право спадкування, яке встановлюється в договорі спадкодавцем на користь певної особи, зазначеної ним в якості спадкоємця. Внаслідок укладення спадкового договору зазначена в ньому в якості спадкоємця особа не набуває жодної майнової вигоди за життя спадкодавця, а лише отримує право в майбутньому стати суб'єктом у тих правовідносинах, в яких за життя перебував спадкодавець. Проте, укладення спадкового договору не означає, що зазначена в ньому особа неодмінно стане спадкоємцем. Така особа має лише можливість стати спадкоємцем на підставі спадкового договору у зв'язку з тим, що може померти раніше відкриття спадщини або відмовитися від прийняття спадщини чи не прийняти її. Такій особі укладення спадкового договору може забезпечити лише те, що вона й надалі залишиться спадкоємцем за договором, оскільки спадкодавець не вправі в односторонньому порядку змінити чи відмінити зроблене в спадковому договорі розпорядження на випадок смерті у вигляді призначення цієї особи спадкоємцем.

Таким чином, спадковий договір належить вважати договірним розпорядженням на випадок смерті, особливість якого полягає в його подвійній природі: поряд із тим, що спадковий договір є розпорядженням на випадок смерті, він є ще й справжнім договором. З цього слідує, що спадковий договір має для спадкодавця обов'язкову силу, а отже обмежує його свободу заповіту в тому сенсі, що можливість вільної відміни чи зміни спадкового договору після його укладення виключається¹⁴.

З огляду на це, спадковий договір слід розглядати як самостійну підставу спадкування, поряд із заповітом і законом. І лише на розсуд спадкодавця відноситься, в якій формі розпорядитися своїми майновими правами на випадок смерті — у формі заповіту чи спадкового договору.

Отже, спадковий договір можна вважати договором *sui generis*, тобто договором особливого роду, який в силу своєї специфіки не може бути віднесений до жодного договірного типу.

З огляду на вищевказане видається за можливе виділити такі ознаки спадкового договору:

- 1) є двостороннім правочином, тобто договором, що спричинює неможливість його односторонньої відміни;
- 2) такий правочин носить характер розпорядження на випадок смерті;
- 3) предметом такого договору є право спадкування;
- 4) є однією із підстав спадкування, тобто правонаступництва універсального.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права і процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 13 від 17 квітня 2006 року)*



¹⁴ Ibid. — p. 92.